

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2022 Vol. 2

**www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2022 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR

O'RINBOSARI

Karomat Mullaxo'jayeva (o'zbek)

Ziyoda Teshaboyeva (ingliz)

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Zaynobiddin Abdirashidov

Karl Rayxl (Germaniya)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Kamol Abdulla (Ozarbayjon)

Vahit Turk (Turkiya)

Isa Xabibeyli (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Mark Toutant (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Qosimjon Sodiqov

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Vali Savash (Turkiya)

Kimura Satoru (Yaponiya)

Hamidulla Dadaboyev

Aftondil Erkinov

Rashid Zohidov

Baxtiyor Abdushukurov

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Dilnavoz Yusupova

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

MUNDARIJA

ADABIYOTSHUNOSLIK

Bauirjan Omarov

“To'tinoma” va uning o'zbek adabiyotidagi variantlari

4

Olimjon Davlatov

Mumtoz adabiyotda rind obrazining badiiy takomili

25

MATNSHUNOSLIK

Rashid Zohidov

“Sabotul ojizin” sharhlari

42

Bahriddin Umurzoqov

Mavlono Faxruddin Aliy Safiy Koshifiy Hiraviyning yangi topilgan asarlari

55

Azamat Atayev

O'rta asrlar Xorazm adabiy muhitida Abu Bakr Xorazmiyning o'rni

68

LINGVISTIKA

G'aybulla Boboyorov

O'zbek shevalarida “Devonu lug'ati-t-turk”dagi so'zlarning saqlanishi to'g'risida

90

Mardon Rahmatov

Shoir taxallusining nutq subyektiga munosabati (Alisher Navoiy g'azallari misolida)

112

EDITOR IN CHIEF	
Shuhrat Sirojiddinov	
 DEPUTY EDITOR IN CHIEF	
Karomat Mullakhojaeva (Uzbek)	
Ziyoda Teshabaeva (English)	
 EXECUTIVE SECRETARY	
Ozoda Tojibaeva	
 EDITORIAL BOARD	
Zaynabiddin Abdirashidov	
Karl Rechl (Germany)	
Isa Habibeyli (Azerbaijan)	
Benedek Peri (Hungary)	
Teymur Kerimli (Azerbaijan)	
Eunkyung Oh (Korea)	
Mark Toutant (USA)	
Bakijan Tukhliev	
Kasimjan Sadikov	
Nurboy Jabborov	
Gaybullah Babayarov	
Vali Savash (Turkey)	
Onal Kaya (Turkey)	
Kimura Satoru (Japan)	
Vahit Turk (Turkey)	
Seyhan Tanju (Turkey)	
Aftandil Erkinov	
Rashid Zahidov	
Atabek Juraboev	
Bakhtiyar Abdushukurov	
Almaz Ulvi (Azerbaijan)	
Yusupova Dilnavoz	
Kuldosh Pardaev	
Elchin Ibrahimov (Azerbaijan)	
Nodirbek Jurakuziev	

CONTENTS	
 LITERATURE	
Baurjan Omarov	
Variants of "Totynama" in Uzbek literature	4
 Olimjon Davlatov	
Artistic Improvement of the image of Rind in Classical Literature	25
 TEXTOLOGY	
Rashid Zohidov	
Review of "Sabotul Ojizin"	42
 Bahriddin Umurzoqov	
New discovered works of Maulana Fakhr ad-din Ali Safi Kashifi Khiravi	55
 Azamat Ataev	
The place of Abu Bakr Khorezmi in the literary environment of Khorezm in the middle ages	68
 LINGUISTICS	
Gaybulla Babayarov	
On preservation of words from "Diwan Luyat at-Turk" in Uzbek dialects	90
 Mardon Rahmatov	
The relationship between the subject of speech and the image of Navoi	112

LINGVISTIKA
LINGUISTICS**O'zbek shevalarida "Devonu lug'ati-t-turk"dagi so'zlarning saqlanishi to'g'risida**G'aybullar Boboyorov¹**Abstrakt**

Maqolada Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" (Turkiy so'zlar devoni) asaridagi tilga olingan bir necha o'nlab so'zlarning o'zbek tili va shevalarida saqlanish darajasiga to'xtalib o'tiladi. O'zbek tili qarluq, qipchoq va o'g'uz kabi lahjalarni o'z ichiga olib, ulardan har biri "Devon"dagi eski turkiy so'zlarni u yoki bu darajada saqlab qolgan. O'zbek tilining o'ziga xos tomonlaridan biri – bu tilning uchta yetakchi shevasi borligi, uzoq yillar davomida ushbu tarmoqlar uzluksiz o'laroq aralashib kelganligi, ikkinchi tomondan esa deyarli ming yildan beri yozma adabiy tilga ega bo'lib kelgani tilimizning qadimiy so'zlarni birmuncha yaxshi saqlab qolishiga turtki bo'lgan. Shuningdek, har uchala tarmoqning o'zining eski o'zanidan birmuncha uzoqda bo'lishi ularning eski o'zgachaligi saqlanib qolishiga olib kelgan. O'zbek tili "Devon"dagi so'zlar eng ko'p saqlanib qolgan tillardan biri bo'lishining negizida yana ko'plab omillar yotib, ulardan biri tilimizning eng eski yozma turkiy tillardan biri bo'lmish "Xoqoniya turkchasi", ya'ni Qoraxoniylar chog'idagi adabiy turkchaning izdoshi ekanidir.

Ochqich so'zlar: *o'zbekcha, turkiy tillar, eski turkcha, qarluq, qipchoq, o'g'uz, Xorazm, Amudaryo, Sirdaryo.*

Kirish

Yozma adabiyoti ancha eski chog'larga borib taqaladigan turkiy ellardan biri bo'lgan o'zbeklar va ular so'zlashadigan tilning o'ziga xos tomonlari talay. Boshqa turkiy tillardan farqli o'laroq,

¹ Boboyorov G'aybulla Bolliyeovich – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Milliy arxeologiya markazi.

E-pochta: gaybullah@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3405-4325

Iqtibos uchun: Boboyorov, G. B. 2022. "O'zbek shevalarida "Devonu lug'ati-t-turk"dagi so'zlarning saqlanishi to'g'risida". *Oltin bitiglar* 2: 90–111.

o'zbek tilida qarluq, qipchoq va o'g'uz kabi uchta yirik turkiy til tarmog'i uchrashi ham bunday o'zgaliklardan biridir. O'zbekcha ushbu lahjalarlarga xos ko'plab so'zlarni o'zida saqlab qolganligi bilan birga, ham ilk o'rta asrlar adabiy turkchasi – O'rxun-Enasoy bitiktoshlari tilini, hamda X – XIII yuzyilliklar turkiy tilining yorqin o'rnaklari bo'lmish – “Qutadg'u bilig”, “Devonu lug'ati-t-turk” kabi yozma asarlardagi tub turkiy so'zlarni yaxshi saqlab qolgan til o'laroq bugungi turkiy tillar orasida yetakchilik qiladi.

Ayniqsa, XI yuzyillikda yashagan Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'ati-t-turk” (Turkiy so'zlar devoni) asaridagi “Xoqoniya turkchasi” deb atalgan turkiy til tarmog'ining bugungi izdoshi qarluq shevasi o'zbek adabiy tilini tashkil qilishi bilan birga so'zlashuvchilarining salmog'i ancha yuqori bo'lgan til o'laroq bilinadi.

O'zbek tilining qipchoq tarmog'i ko'proq qishloqlarda kuzatilib, O'zbekiston viloyatlaridagi qishloqlarning deyarli yarmidan ko'pi bu shevada so'zlashadilar. Samarqand, Nurota, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Toshkent viloyatlarida bu shevada so'zlashuvchilar talay. Shuningdek, Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlarida bir necha qishloqlarda qipchoq shevasi saqlanib qolgan, biroq qipchoqcha so'zlashuvchilarning ko'pchiligi qarluq lahjasiga o'tayotgani kuzatiladi. Xorazm viloyatining Yangibozor va Gurlan kabi ikki tumanida qipchoq shevasi yetakchilik qilib, Qoraqalpog'istonda turg'unlarining sezilarli bir bo'lagi o'zbek-o'g'uz va o'zbek-qipchoq tarmoqlarida so'zlashadilar.

O'zbek tilining uchinchi yirik tarmog'i bo'lgan o'g'uz shevasi esa Xorazm viloyatida yetakchi bo'lib, bu tarmoq O'zbekistonda keng tarqalgan bo'lmasa-da, Buxoro viloyatining Qorako'l va Olot tumanlarida yashovchilar orasida birmuncha keng yoyilgan sheva o'laroq bilinadi. Bundan tashqari, Jizzax viloyatining Forish tumani-dagi bir necha qishloq turg'unlarining so'zlashuvi o'zbek o'g'uzchasini eslatadi. Bundan tashqari, o'zbek o'g'uzchasida so'zlashuvchilar Janubiy Qozog'istonning bir necha shahar va qishloqlarida, ayniqsa, Turkiston shahri va uning tegrasidagi turg'unlar orasida tarqalgan bo'lib, ular tilida qarluq-o'g'uz qorishuvi ko'zga tashlanadi.

Qarluqcha Farg'ona, Andijon, Namangan, Toshkent, Jizzax, Samarqand – Buxoro, Qarshi - Shahrisabz, Termiz, Nurota, Karmana (Navoiy) kabi ko'plab ichki tarmoqlarga ega bo'lib, O'zbekistondagi deyarli barcha viloyatlar va tumanlardagi yerli aholi bir-biridan birmuncha ajralib turuvchi, shu bilan birga, o'zaro ulanib ketuvchi shevalarga bo'linadi. Qolaversa, O'zbekistonga qo'shni o'lkalar-

da so'zlashiluvchi o'zbek tili ko'proq qarluq lahjasiga negizidadir. Qirg'izistonning O'sh, Jalolobod va O'zgan shaharlari va ular tegrasidagi qishloqlarda, Qozog'istonning Turkiston, Chimkent, Sayram, Tarozi kabi shaharlar va ular tegrasidagi qishloqlarida, Turkmanistonning Kelif, Kerki kabi tumanlarida, Tojikistonning Istaravsan (O'ra-tepa), Dushanbe, Kulob kabi yirik shaharlarida qarluq o'zbekchasi keng tarqalgan. Bu tarmoq O'zbekistonning janubiy qo'shni bo'lgan Afg'onistonning shimoliy qismidagi Mozori Sharif, Balx, Qunduz, Tahir, Javuzjon (Juzjon) va yana bir necha viloyatlarida keng yoyilgan.

Shunga o'xshab o'zbek qipchoqchasi O'zbekistondan tashqari Janubiy Tojikistonda, Turkmanistonning Chorshangi, Magdandli (Gaurdag), Kerki kabi tumanlaridagi ko'plab qishloqlarda, shuningdek, Shimoliy Afg'onistonning ko'plab tuman va qishloqlarida o'z so'zlashuvchilariga ega. Bundan tashqari, o'zbek qipchoqchasi Qozog'istonning Qorator tog'lari (eski Qorachuq)ning terskay – shimol tomonlaridagi Suzoq, Cho'loq-qo'rg'on tumanlarida ham so'zlashiladi, biroq bu tilning o'rnini qozoqcha egallayotgani kuza-tiladi. Qirg'izistonda esa o'zbek-qipchoq tilida so'zlashuvchilar de-yarli yo'q, ayrim qishloqlarda bu tarmoq til uchra-b tursa-da, deyarli yuz yildan beri ular qirg'izlarning bir bo'lagi o'laroq tilga olinadi.

Shunga o'xshash holat o'zbek o'g'uzchasiga ham tegishli bo'lib, Qirg'iziston va Tojikistonda bu tarmoqda so'zlashuvchi o'zbeklar to'g'risida bilgilarga ega emasmiz. Afg'oniston shimolidagi Andxuy shahrida o'zbek o'g'uz tilida so'zlashuvchi qishloqlar uchra-sa-da, ularning ko'лами va salmog'i to'g'risida yetarlicha bilgilarga duch kelmadi. Shuningdek, Turkmanistondagi Turkmanobod (eski Chorjuy) va Dash-O'g'uz (eski Toshovuz) shaharlari va ular tegrasidagi qishloqlarda o'zbek o'g'uzchasi ancha keng tarqalgani ko'zga tashlanadi.

Ana shunday tarmoqlarga ega bo'lgan o'zbek tilining o'zi-ga xos tomonlaridan biri o'laroq bu tilning uchta yetakchi sheva-si borligi, uzoq yillar davomida ushbu tarmoqlar uzluksiz o'laroq aralashib kelganligi, ikkinchi tomondan esa deyarli ming yildan beri yozma adabiy tilga ega bo'lishi bu tilning qadimiy so'zlarni birmun-cha yaxshi saqlab qolishiga turtki bo'ldi. Shuningdek, har uchala tarmoqning o'zining eski o'zanidan birmuncha uzoqda bo'lishi ular-ni eski o'zgachaligi saqlanib qolishiga olib keldi. O'rnak uchun, Xorazm viloyatida o'zbek o'g'uzchasida so'zlashuvchi o'nlab tuman-lar uchra-sa-da, bu sheva turkman, ozarbayjon, Onado'li turklari va gagauz tilidan anchagina ajralib turadi va o'g'uz, qipchoq va qarluq

(chig'atoy) shevalariga xos ko'plab ko'rsatkichlarni o'zida qamrab olgan. Shuningdek, Xorazm o'g'uzchasi qadimgi turkiy, ayniqsa, O'rxun va qoraxoniylar turklari tilida uchraydigan ko'plab so'zlarni saqlab qolgan. O'zbek tilining boshqa qolgan ikkala tarmog'i – qarluq va qipchoq o'zbekchalarida ham shunga o'xshash holatlar ko'zga tashlanadi.

Shu o'rinda aytib o'tish kerak, o'zbek tili turkiy tillar orasida fors va arab so'zlarini ancha ko'p o'zlashtirib, birmuncha o'ziga xos ko'rinish olgan bo'lsa-da, bu tilda qadimgi turkcha (O'rxun, Qoraxoniylar) so'zlarining tong qolarlik darajada ko'p saqlanib qolganligiga duch kelamiz. Buni "Devonu lug'at-t-turk" ("Devon")da tilga olingan so'zlarning o'zbek tilida ham ko'rinish (shaklan), ham anglamasligiga ko'ra o'zaro uyg'un kelishida kuzata olamiz. Bunga bir necha o'rnam berib o'tsak (Aytib o'tish kerak, "Devon"ning o'zbekcha o'girmalarida bir necha yanglish ochiqchalar uchraydi, ular to'g'risida ayrim o'rinlarda tushuntirish berib ketamiz):

"tilkü" - tulki. Bu so'z bilan qiz boladan kinoya qilinadi. Biron xotin tuqqanida doydadan *tilkü mü tuğdı azu bōrimü* – tulki tug'dimi yoki bo'rimi deb so'raladi. Ya'ni qizmi yoki o'g'ilmi demakdir. Qizlar aldoqchi hamda yalinchoq bo'lganlari uchun tulkiga, o'g'il bolalar ulardagi botirlikka asosan bo'riga o'xshatiladi" [Кошғарий 1960, 1: 569; DLT 2005, 569]. O'zbeklarda bola tug'ilganidan so'ng yangi tuqqan xotinning qarindosh-urug'lari, yaqinlarining qiziqib so'raydigan eng ko'p so'roqlaridan biri bu "Bo'ri yoki tulki?", ya'ni "Bola o'g'il tug'ildimi yoki qiz?"dir.

"isriq" - isiriq; bolalarning boshlariga toshadigan yaralarni yoki ko'z tegisigidan bolalarni davolaganda aytiladigan so'z; [isiriqni] tutiladi va bolaning yuziga tutunini isriq - isriq ("e jin, es-hushingni yo'qot!") deb tutiladi" [Кошғарий 1960, 1: 125; DLT 2005, 282]. O'zbek jamiyatida **"isiriq"**ning o'ziga xos o'rni bo'lib, an'anaviy davolash (dezinfektsiya)da keng qo'llaniladi. "Devon"da o'g'uzlar bu so'zni **"yüzärlik"** deyishiga urg'u beriladi [Кошғарий 1963, 2: 19; DLT 2005, 719]. Qozoqlar bu o'simlikni **"adraspan"** deyishadi.

"göñüz" - xaroba o'nqir-cho'nqirlarda tuya va qo'ylar qumalog'ining aralashib, yopishib ketgani" [Кошғарий 1963, 3: 375; DLT 2005, 323]. O'zbek qipchoq shevalarida **"go'ng"** – uy hayvonlari va parrandalar axlati; "shu hayvonlarning axlatidan tayyorlangan o'g'it" anglamidadir [ЎТИЛ 2006, 531].

"küzän" – chumchuq ovlashda foydalaniladigan bir turli kalamush, qo'shoyoq hayvonni ham shunday ataladi [Кошғарий 2017, 162]. O'zbek tilida **"sassiq ko'zan"**, **"ola ko'zan"** degan hayvon o'tla-

ri bo'lsa-da, "Devon"ning o'zbekcha o'girmalarida bu to'g'rida aytib o'tilmagan [qarang. Кошғарий 1960, 1: 384; Кошғарий 2017, 162].

"**sevük**: *sevük neñ* – sevikli narsa" [Кошғарий 1960, 1: 370]. O'zbek adabiy tilida "**sevukli** – suyukli, ardoqli" demakdir.

"**suma** – ivitilgan bug'doy nomi. Uni quritib tuyiladi. So'ng undan uhra osh va non qilinadi" [Кошғарий 1963, 3: 253]. O'zbekchada "**sumalak** – niholdagi bug'doy ko'kartirilib, qirg'ichdan o'tkaziladi va qaynatilib, suyuq shirinlik tayyorlanuvchi yemak"dir. Sumalak ko'pincha an'anaviy o'laroq Navro'z bayrami chog'ida pishiriladi.

"**surqiç / surqaç** – luk deyilgan daraxtning siqib olingan shirasi. U bilan qilich, xanjar va katta pichoqlarning dastalari biriktiriladi" [Кошғарий 1960, 1: 423; DLT 2005, 510]. O'zbeklarning Xorazm qipchoq lahjasida "**so'rg'ich** – so'rgich, elim" ma'nosini bildiradi [Абдуллаев 1961, 83].

"**qiz qush** – odam ustiga qo'nadiganday past uchadigan qush" [Кошғарий 1960, 1: 315; DLT 2005, 432]. O'zbek tilida "**qizqush** – baliqchilar turkumiga mansub, jig'ali botqoq qushi, qizg'ish" [ЎТИЛ 2008, 281]. Bu so'z turkiy tillar orasida ozarbayjon turkchasida "**qizquş**", Onado'li turkchasida esa "**ki:zkuşu**" ko'rinishida uchraydi [ЭСТЯ 2000, 6: 194].

"**qaq** – 1. danak, mag'iz ; 2. *qaq et*. Qoq go'sht va har bir qotgan narsa. 3. Yomg'ir va sel suvidan paydo bo'lgan ko'l"; 4. O'rtasidan ikkiga bo'lingan har qanday narsa" [Кошғарий 1963, 2: 326-327; DLT 2005, 400]. "Devon"dagi kabi bu so'z o'zbek adabiy tilida va shevalarida "**qoq**", "**qaq**", "**qaqi**" ko'rinishlari saqlanib qolgan [ЎТИЛ 2008, 353-354; Нафасов 2011, 431]. Shuningdek, o'zbek qipchoq shevalarida "**qaq** – yomg'ir va seldan keyin to'planib qolgan kichik ko'lmak suv" anglamida ishlatiladi. Bundan tashqari, o'zbek tilida bu so'z "markaz, o'rta joy" ma'nosida ham qo'llanilib, "Devon"dagi "O'rtasidan ikkiga bo'lingan har qanday narsa" ma'nosiga yaqin keladi. Biroq uning bu anglamdagisi S. Mutallibov o'girmasidan o'rin olmagan [qarang. Кошғарий 1963, 2: 326-327].

"**yidladi**: *ol yipar yidladi*: - u mushk hidladi. Boshqasi ham shunday. *Yidlar, yidlamoq*" [Кошғарий 1963, 3: 321; DLT 2005, 689]. Bu so'z o'zbek tilida "**hidlamoq**" ko'rinishida uchraydi. O'zbek tilidagi "**hid**" so'zining ildizi qadimgi turkcha "yid" borib taqalib, bunday o'zgarish bir necha turkiy tillarda, ayniqsa, xalach, o'zbek, uyg'ur, ojarbayjon turkchalarida uchraydigan fonetik o'zgarishlar bilan ochiqatlanadi. Ya'ni ushbu tillarda ko'pincha unli tovushlar oldiga "h" tovushining qo'shilishi yuz beradi. Ayrim turkiy urug'lar tilidagi bunday o'zgarishlarni Mahmud Koshg'ariy ham eslatib o'tgan [DLT

2005, 28]. "Devon"dagi **"yïd"** so'zi qirg'iz tilida **"jïd"** ko'rinishida ishlatilishi esa qipchoq turkchasida ko'pincha so'zboshi "y > j" tovushlari almashinuvi bilan bog'liqdir.

"yelim – tuk va shunga o'xshash narsalarni yopishtirishga ishlatiladigan yelim" [Кошғарий 2017, 329]. Bu so'z o'g'uz turklarida (Onado'li turklari va b.) uchramasa-da, qipchoqlarda **"jelim"** ko'rinishida birmuncha keng tarqalgan.

1. O'zbek tilining qarluqcha tarmog'i va "Devon"dagi o'xshash so'zlardan o'rnaklar.

Hozirgi O'zbekiston va unga tutash hududlarda keng tarqalgan "Xoqoniya turkchasi" yoki boshqacha aytganda "Qoraxoniya turkchasi" Qoraxoniylar xonligi (960-1212) davriga to'g'ri keladi. Usha chog'larda bu lahja Farg'ona va Toshkent viloyatlari bo'ylab yoyilib, keyinchalik Ustrushana (Jizzax - Zomin), Karmana, Nurota, Samarqand, Buxoro, Kesh (Shahrisabz), Naxshab (Qarshi), Chag'aniyon (Denov), Termiz, Balx, Qunduz viloyatlarigacha borib yetgan. Bugungi kunda qarluq lahjasining izdoshlari bo'lgan shevalarga xos ayrim so'zlarni keltirib o'tamiz:

"aliş – suvning hovuzga quyiladigan o'rni" [Кошғарий 1960, 1: 93; DLT 2005, 139]. Farg'ona viloyati qarluq shevalarida **"āliš / āliš** – to'g'on, suv to'g'oni" ma'nosini bildiradi [ЎХШЛ 1971, 29, 37].

"añduz – rosan; yerdan qazib olinadigan o'simlik ildizi. Otlarning qorin og'rig'i kasaliga davo qilinadi: *añduz bolsa ot ölmäs* – "rosan o'ti yoningda bolsa, ot yo'lda qorin og'rig'idan o'lmaydi". Chunki og'rigan taqdirda, u bilan davolanadi. Bu maqol safarga chiquvchilarni puxta hozirlanishga undab aytiladi" [Кошғарий 1960, 1: 138; DLT 2005, 145].

"egir – igir / iyir; qorin og'rig'ini davolash uchun qo'llanadigan o'simlik; *egir bolsa er ölmäs* – igir bo'lsa odam o'lmaydi [kishiyonida bu dori bo'lsa, o'lmaydi]. Chunki qorin og'rig'iga duchor bo'lgan odam uni yesa, tuzaladi. Bu maqol har ishga oldin hozirlanish kerak, degan ma'noda qo'llanadi" [Кошғарий 1960, 1: 87; DLT 2005, 250]. Qizig'i shundaki, **andiz** va **egir** o'simliklari bilan bog'liq otaso'zi – maqollar o'zbek shevalarida ham "Devon"dagidek ko'rinishda saqlanib qolgan.

"böğän – po'kon, ko'r ichak" [Кошғарий 1960, 1: 380; DLT 2005, 200]. O'zbek tilida **"po'kon** – yo'g'on ichak" ma'nosini bildiradi [ЎТИЛ 2008, 328].

"bögrül / bökrül: *bögrül at*. Iki biqini oq ot. Shuningdek, ola qo'y va boshqa hayvonlarga ham bögrül deyiladi" [Кошғарий 1960,

1: 445; DLT 2005, 200]; **“Boğral** – tomogʻi oq qoʻy” [Кошғарий 1960, 1: 445; DLT 2005, 193]. Jizzax viloyati Zomin tumani oʻzbek shevalarida **“burul** – olachipor boʻyinli yilqi” maʼnosida uchraydi [Тўйчибоев, Қашқирли 2012, 219].

“buluḡ – burchak” [Кошғарий 1963, 3: 381; DLT 2005, 206]. Oʻzbek qarluq lahjasining Janubiy Qirgʻizistondagi Oʻsh tarmogʻida **“buluḡ-burčäk** – burchak” maʼnosini bildiradi [ЎХШЛ 1971, 57].

“čumali – chumoli (chigilcha)” [Кошғарий 1960, 1: 419; DLT 2005, 245]. Oʻzbek oʻgʻuzchasidan tashqari oʻzbek adabiy tili va boshqa shevalarida **“chumoli / ch]mäli** – chumoli” maʼnosini bildiradi.

“čigit – paxta urugʻi, chigit (argʻu shevasi)” [Кошғарий 1960, 1: 337; DLT 2005, 236]. Koʻpchilik turkiy tillarda uchramaydigan bu soʻz oʻzbek tilida keng qoʻllaniladi.

“ičük – sobol, olmaxon va boshqa hayvonlarning terisidan qilingan poʻstin” [Кошғарий 1960, 1: 99; DLT 2005, 285]. Oʻzbek qarluq shevasining Buxoro va Sayram shevalarida uchrab, **“ichik** – nimcha” maʼnosini bildiradi [ЎХШЛ 1971, 121].

“kečä / kejä – qovun, bodring va shunga oʻxshashlarni tashishda foydalaniladigan zambil, qop, kajava” [Кошғарий 1963, 3: 239; DLT 2005, 297]. Oʻzbek tilida shunga yaqin anglamdagi **“kajava”** soʻzi bor, biroq u fors tilidan oʻzlashtirilgan soʻz oʻlaroq ochiqqlanadi [ЎТИЛ 2006, 292].

“kezlik – xotinlarning kiyimlariga taqib oʻzlari bilan olib yuradigan kichkina pichoqcha” [Кошғарий 1960, 1: 443; DLT 2005, 313]. Fargʻona viloyatida **“gezlik** – bolalar uchun yasalgan pichoq” degan maʼnoni anglatadi [Иброҳимов 1963, 245].

“küjäk / gejäk – gajak, kokil (argʻular lugʻati)” [Кошғарий 1960, 1: 372; DLT 2005, 332]. Oʻzbek tilidagi **“gajak** – zulf” soʻzi fors tilidan oʻzlashtirilgan deb qaraladi [ЎТИЛ 2006, 474]. Qizigʻi shundaki, “Devon”da argʻu shevasiga tegishli deb eslatib oʻtilgan soʻzlarning koʻpchiligi turkiy tillar orasida koʻproq oʻzbek tilida saqlanib qolgan. Mahmud Koshgʻariy Tiraz va Balosagʻun shaharlari oraligʻida deb koʻrsatgan Argʻu oʻlkasi bugungi Oʻzbekistondan ancha uzoqda ekanligi va geografik oʻniga koʻra Taraz (Janubiy Qozogʻiston) va Toʻqmoq shaharlariga toʻgʻri kelishi oʻzbek tili tarixi yuzasidan kela-jakda sinchiklab oʻrganilishi kerak boʻlgan masaladir.

“küpig / köbik – chopon qavish”, *“ol ton kübidi*: u kiyim tikdi (matodan ikki qatlam qilib, orasiga paxta qoʻyib (tikdi)” [Кошғарий 1960, 1: 387; DLT 2005, 335]. Oʻzbek qarluq shevalarida va Xorazm oʻgʻuzchasida **“güppi** – qisqa paxtalik chopon” maʼnosini bildiradi

[ЎХШЛ 1971, 71].

"olturdi - ol er olturdi: u odam o'tirdi" [Кошғарий 1960, 1: 228; DLT 2005, 356]. Qashqadaryo viloyati qarluq shevasining Kasbi tarmog'ida va Shimoliy Afg'oniston qarluq shevasida **"o'lturmak"** fe'li ham shu ma'noda qo'llaniladi.

"öl: *ö1 neng* - ho'l narsa. *ö1 ton* - ho'l, nam to'n. O'g'uzlar bu so'zni bilmaydilar" [Кошғарий 1960, 1: 83; DLT 2005, 373]. O'zbek adabiy tilida va uning barcha shevalarida **"höl** – nam, ho'l narsa" ma'nosini bildiradi. Ko'pgina turkiy tillarda, ayniqsa, o'g'uz turkiylarida bu so'z o'rniga "islaq" deb qo'llanilsa, qipchoq tillarida bu so'z o'rnida **"dīm", "dīmqīl"** so'zlari ishlatiladi.

"öş – har qanday daraxt, shox, butoqning o'rtasi, o'zagi" [Кошғарий 1960, 1: 72; DLT 2005, 380]. Buxoro viloyatida bu **"uş** – daraxt o'zagi" degan ma'noni anglatadi [ЎХШЛ 1971: 269].

"qarizan – ko'p yashab, kuchdan qolgan, mukkeygan kishi [Кошғарий 1960, 1: 419; DLT 2005, 406]. Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumani Ayronchi, Ammog'on qishloqlari qarluq shevalarida **"bevāzān / bevāzān kāmpir** – yakka o'zi so'qqabosh bo'lib qolgan kampir" degan ma'noni anglatadi [Жўпаев 1969, 126].

"qodi - har qanday narsaning pastki qismi" [Кошғарий 1963, 3: 53; DLT 2005, 434]. Ko'plab turkiy tillarda uchramaydigan bu so'zning biroz o'zgargan ko'rinishi o'zbek adabiy tilida va boshqa qarluq shevalarida **"quyi** – past tomon, biror narsadan pastda bo'lgan joy" ma'nosida keng qo'llaniladi [ЎТИЛ 2008, 365]. Biroq o'zbek o'g'uzlarida bu so'z o'rnida **"aşaḡ"** so'zlari ishlatiladi [ЎХШЛ 1971, 22]. Boshqa qipchoq tillarida bo'lgani kabi o'zbek qipchoqchasida ham ko'pincha **"tubān", "tubāndāgi"** yoki fors tilidan o'zlashgan "päst", "pästki" so'zlari qo'llanilishi ko'zga tashlanadi.

"satig – oldi-sotdi, savdo" [Кошғарий 1960, 1: 355; DLT 2005, 475]. O'zbek adabiy tilida **"sotuv", "savdo-sotiq"** ko'rinishida qo'llaniladigan bu so'z ayrim o'zbek shevalarida (Qo'qon) **"sotiq"** shaklida uchraydi.

"sariḡ – sariq, hamma narsaning sariqligi" [Кошғарий 1963, 3: 355; DLT 2005, 471]. Ma'lumki, o'zbek adabiy tilida **sariq**, qipchoq va o'g'uz shevalarida **sarī** deb ishlatiladigan bu so'z Buxoro qarluq tarmoqlarida **sariḡ** ko'rinishida eski turkchaga yaqin qo'llaniladi.

"suḡur – varal (echkiemarning bir turi)ga o'xshash hayvon. Uning terisidan yomg'ir yopinchig'i qilinadi" [Кошғарий 1960, 1: 344; DLT 2005, 508]. Qozoq va boshqa qipchoq shevalarida **"suṽir"** va **"suir"** o'laroq qo'llanadigan bu so'z o'zbek tilida **"suḡur"** deb ishlatilib, bu tomondan u Qoraxoniylar turkchasiga yaqin keladi.

“**sürüg** – har qanday hayvon to’dasi” [Кошғарий 1960, 1: 370; DLT 2005, 516]. O‘zbek adabiy tilida “**suruv** - Poda; “mol podasi” ma’nosida qo‘llanilsa-da, Qashqadaryo qarluq tarmog‘ida “**sürüg** – guruh, to‘da”, Xorazm janubiy o‘g‘uz shevasida “**sürük / süri**” ko‘rinishida uchraydi [ЎХШЛ 1971, 244].

“**qagun** – qovun” [Кошғарий 1960, 1: 388; DLT 2005, 391]. Janubiy Qozog‘istondagi Turkiston – Chimkent shaharlari oralig‘i-ning qarluq – o‘g‘uz aralash lqon qishlog‘i o‘zbek shevasida “**qag’un**” “qovun” ko‘rinishidadir [ЎХШЛ 1971, 158]. O‘zbek qarluqchasining Andijon shevasida “**qag’un**” deb aytiladi.

“**temän:** *temän yignä:* katta nina” [Кошғарий 1960, 1: 381]. Bugungi kunda bu so‘z qirg‘izcha va turkmancha “**temen**”, qozoqchada “**teben**” ko‘rinishida saqlanib qolgan [Eratala 2019, 1774]. Bu so‘z o‘zbek tilining ko‘proq qipchoq va qisman qarluq shevalarida “**tebänä**” (“tövänä”, “tögänä”, “tebän-iyän”), o‘zbek o‘g‘uzchasida esa “**tämän**” kabi ko‘rinishlarga ega [ЎХШЛ 1971, 255; Абдуллаев 1961, 86].

“**tikü** – bo‘lak; *bir tikü:* bir bo‘lak go’sht” [Кошғарий 1963, 3: 248; DLT 2005, 568]. Qashqadaryo Qarshi shevasidagi “**tikä** – nonning kichik bo‘lagi” degan ma‘noni anglatadi [Нафасов 2011, 283].

“**yandaq tikän** – yantoq tikan” [Кошғарий 1963, 3: 51; DLT 2005, 657]; yon tortadi. Fors manasi (terencubin). O‘zbek adabiy tili va shevalarida “**Yandaq, yandaq-tikan**” so‘zlari shu ma’noda ko‘rinsa-da, ayrim qishloqlarda “**yandaq shäkäri**” so‘zi uchrab, “Devon”dagi “**yandaq chekäri**” ga uyg‘un keladi. O‘zbek Xorazm o‘g‘uzchasida esa bu so‘z “Devon”dagi kabi o‘zining “**yandaq**” ko‘rinishini saqlab qolgan [Абдуллаев 1961, 51].

“**tolarsaq** – oyoq topig‘i; Bu so‘z ko‘pincha hayvonlar to‘pig‘i ma’nosida ishlatiladi” [Кошғарий 1960, 1: 460; DLT 2005, 575]. O‘zbek qarluq lahjasining Toshkent shevasida “**to‘larsag**” – katta ustixon, suyak” ma’nosini bildiradi [ЎХШЛ 1971, 259].

“**tuğaqlıq** – idishlar og‘zini yopadigan narsa tayyorlash uchun mo‘ljallangan yog‘och” [Кошғарий 1960, 1: 461; DLT 2005, 588]. O‘zbek qarluqchasining Namangan tarmog‘ida “**tuväq** – qopqoq (tandir og‘zini berkitib qo‘yadigan loy qopqoq)”, Toshkent tarmog‘ida esa “**tuväğ** – qozonning qopqog‘i” degan ma‘noni anglatadi [ЎХШЛ 1971, 262].

“**yapğut** – yung va, shuningdek, qil bilan to‘ldirilgan to‘shak va shunga o‘xshash narsalar” [Кошғарий 1963, 3: 45; DLT 2005, 661]; “**chabğut** – to‘shak” [Кошғарий 1960, 1: 421; DLT 2005, 221].

¹ S. Mutallibov o‘girmasida “oyoq izi” deb berilgan [Кошғарий 1960, 1: 460].

O'zbek adabiy tilida uchramaydi, ko'p shevalarda **"chag'but"** (chag'ut, chavut) – uvada (paxta uvada) ma'nolarida saqlanib qolgan [ЎХШЛ 1971, 292].

"yıldız" - ildiz. U majoziy ma'noda insonning nasl-nasabini bildirish ma'nosida ham qo'llanadi" [Кошғарий 1963, 3: 47; DLT 2005, 691]. Bu so'z o'g'uzcha negizli turkiy tillarda ko'proq **"kök"**, qipchoqcha negizli turkiy tillarda esa **"tamir"** (tomir) o'laroq qo'llaniladi. Biroq o'zbek tilida **"ildiz"** va **"tomir"** birday ma'noda birmuncha keng ishlatilsa-da, bularga yaqinroq boshqa bir o'xshashini **"ko'k"** (o'rnak uchun **ko'klamoq** "ildiz otmoq") so'zida uchratamiz.

"yitig" – o'tkir, qayralgan; *yitig biçäk* – o'tkir pichoq" [Кошғарий 1963, 3: 25; DLT 2005, 697]. Bu so'z shuningdek, qilich yoki shunga o'xshash o'tkir narsalar uchun ham qo'llaniladi. Buxoro o'g'uzlarining Qorako'l shevasida **"ittik"** – o'tkir", Qashqadaryo viloyatining Shahrishabz tumanidagi Ammog'on qishlog'ining qarluq shevasida **"ittik"** - o'tkir (tig' va qalampir haqida)", Qirg'izistondagi O'sh o'zbek qarluqchasida bu so'z "o'tkir, keskir" ma'nosida ishlatiladi [ЎХШЛ, 1971: 121; Жўраев 1969, 134]. Qashqadaryo viloyati qipchoq lahjasida **"itik"** – o'tkir tig'li, keskir (pichoq)" ko'rinishida saqlanib qolgan [Нафасов 2011, 126]. Xorazm o'g'uz shevasida **"yit-ti"** – g'oyat, juda" ma'nosida uchraydi [ЎХШЛ 1971, 133].

"ügrä" – ugra oshi. Bu tutmochdan mayinroq, lazattliroq" [Кошғарий 1960, 1: 147; DLT 2005, 633]. O'zbek tilida, ko'pincha, Farg'ona vodiysi va Toshkent viloyatlaridagi qarluq shevalarida **"ügrä"** – 1. yupqa yoyilib, uzun va mayda kesilgan xamir"; 2. "Shunday xamirdan tayyorlangan suyuq osh" ma'nosida qo'llaniladi [ЎТИЛ 2006: 263]. Shunga o'xshash yemak turi no'g'aylarda "üvre" yoki "üyre" ko'rinishida uchraydi [Кедейтов 2009, 228].

"üt" - Devorda yoki taxtada bo'lgan teshik" [Кошғарий 1960, 1: 79; DLT 2005, 642]. Sayram (Janubiy Qozog'iston) o'zbek qarluqchasida **"hüt"** –suv o'tishi uchun devor tagidagi teshik" ma'nosini bildiradi [ЎХШЛ 1971, 291.].

"yoñadi" – *ol anī beğkä yoñadi*: U uni bekka chaqdi. *yoñar, yoñamaq*" [Кошғарий 1963, 3: 386, 405; DLT 2005, 701]. Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz tumani Ayronchi qishlog'ida **"yānuğ-la"** orqasidan yomonlab yurmoq; chaqmoq" ma'nolarida qo'llaniladi [Жўраев 1969, 135]. O'rxun bitiklaridagi **"yoñaşur"** – tuhmat qilmoq" fe'li uchrab [User 2009, 394], bizningcha uni yuqoridagi so'zlar bilan bir negizdan deb qarasa bo'ladi.

Shu o'rinda aytib o'tish kerak, turkiy tillarda oz uchraydigan yoki yo'qolib ketgan eski turkcha so'zlarning Ammag'on qishlog'i

turg'unlari so'zlashuvida birmuncha ko'p saqlanib qolganligi diqqatni o'ziga tortadi. Ulardan ayrim o'rnaklar keltirib o'tsak:

“qoğ – Ko'zga yoki taomga tushgan xas, cho'p” [Кошғарий 1963, 3: 142; DLT 2005, 434]. Ammag'on shevasida **“quğ** – quruq (daraxt)” ma'nosini bildiradi [Жўраев 1969, 141]. Bu so'z qarluq lahjasining Sayram tarmog'ida **“quv** – quruq (yog'och, daraxt)” ko'rinishida uchraydi [ЎХШЛ 1971, 165].

“qopmaq – turdi, qo'zg'oldi. *Er yoqaru qopdi*: Erkak turdi” [Кошғарий, 1963, 2: 10]. Ammag'on qishlog'ida **“qopmaq** – turmoq” ma'nosini bildiradi [Жўраев 1969, 142]. O'zbek adabiy tili va boshqa shevalarida bu fe'l birmuncha arxaik xususiyatga ega bo'lib, “qiyomat qopdi” kabi so'z birikmalarida ko'rinadi.

“torpi – bir yoshli buzoq” [Кошғарий 1960 (1), 393; DLT 2005, 581]. Ammag'on turg'unlari so'zlashuvida **“to'rpi** – tana (ikki yosharli buzoq)” ko'rinishida saqlangan [Жўраев 1969, 152].

2. O'zbek tilining qipchoq shevasi.

Ko'p tarmoqli qipchoq urug'larining Amudaryo – Sirdaryo oralig'ida, ayniqsa, bugungi O'zbekiston yerlarida ko'rila boshlashining boshlang'ichi O'rta Osiyoni Qoraxoniylar (960-1212) va Xorazmshoh-Anushteginiylar (1097-1231) boshqargan chog'larga to'g'ri kelsa-da, keyinchalik Chig'atoy ulusi (1224-1340) va Temuriylar (1370-1507) chog'ida ularning salmog'i birmuncha oshgani kuzatiladi. Biroq qipchoq urug'larining Amudaryo – Sirdaryo oralig'i va unga tutash o'lkalarda keng yoyilishi Shayboniylar (1506-1601) bilan bog'liqdir.

XVI yuzyillikning birinchi yarmida Dashti Qipchoq ko'chmanchi o'zbeklari – ko'pchiligi qipchoq urug'lari bo'lgan turkiylar Amudaryo – Sirdaryo oralig'iga, Afg'oniston va Xurosonning kungay – shimol tomonlariga kelib o'rnashib, bu yerlardagi turkiylarning salmog'ini yanada oshiradilar. Bu yerlardagi Shayboniylargacha bo'lgan qipchoq lahjasining izlari yaxshi ma'lum emas, biroq Xorazm viloyatining Gurlan, Yangibozor tumanlarida va Qoraqalpog'istonning Mang'it, Qo'ng'iro't, Beruniy, Ellikqal'a kabi tumanlarida birmuncha esk'i “y-li” qipchoqcha saqlanib qolgan. Shuningdek, ular orasida o'rta asr qipchoqchasi - “j-li qipchoqcha” ham uchraydi.

Turkiy el-uluslar orasida “y-li qipchoqcha” so'zlovchilar qozon va qrim tatarlari, qumiqlar, boshqirdlar, no'g'aylar bo'lsa, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, qorachoy-bolqorlar “j-li qipchoqcha”da so'zlashadilar. Qipchoqachaning bu ikkala turi o'zbek tilining qipchoqcha tarmog'ida ham uchrab, Xorazmdagi o'zbek qipchoq tilining ko'p

tomonlari bu lahjaning eski qipchoq tiliga yaqinligi ko'zga tashlanadi. Ya'ni, bu shevada so'zlashuvchilarning ko'pchiligi "y-li qipchoqcha"dir. Shuningdek, bugungi Xorazm qipchoqchasida eski qipchoqcha so'zlar birmuncha ko'proq ekanligi kuzatiladi. Shunga qaramay Xorazm qipchoqchasini sinchiklab o'rganmay turib, bu borada aniq to'xtamga kelish qiyin.

O'zbek qipchoqchasida so'zlovchilarning ko'pchiligi Toshkent, Jizzax, Nurota, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida, Turkmanistonning janubi-g'arbiy tumanlarida, Janubiy Tojikiston va Shimoliy Afg'onistonning ko'plab qishloqlarida yashab, ayrim istisnolarni aytmaganda, bu shevada so'zlashuvchilar tili yaxshi o'rganilmagan. Yirik shaharlarda bu lahja deyarli quloqqa chalinmaydi. Yuqorida tilga olingan hududlardagi o'zbeklar "j-li qipchoqcha"da so'zlashadilar. Mahmud Koshg'ariy *"y- harfi bilan boshlangan ot va fe'llarning bosh harflarini o'g'uzlar ham qipchoqlar a- (alif)ga yoki j- (jim)ga aylantiradilar"* deb yozgan [Кошғарий 1960, 1: 66-67]. Boshqa qipchoq tillarida bo'lgani kabi o'zbek qipchoqchasida ham "Devonu lug'ati-t-turk"da uchraydigan so'zlar birday bo'lsa-da, yuqorida aytib o'tilgan bugungi qipchoq tillarining ko'pchiligida uchramaydigan so'zlarga ham duch kelamiz. O'zbek qipchoqchasidagi so'zlarning "Devon"da qay ko'rinishda tilga olinganiga o'rnaklar berib o'tamiz:

"atiz" – ikki dara orasidagi chegara / ikki ariq orasidagi ekin" [Кошғарий 1960, 1: 88; Кошғарий, 1967, 27; DLT 2005, 158]. Xorazm qipchoq shevalarida **atiz** "dala; "ekin maydoni" degan ma'noni anglatadi [Абдуллаев 1961, 20; ЎХШЛ, 1971, 21].

"icägü" – qovurg'a suyaklarining ich tarafida bo'lgan qismlar nomi" [Кошғарий 1960, 1: 155; DLT 2005, 284]. O'zbek adabiy tillari va shevalarida **"ichak"**, qozoq, qoraqalpoq va no'g'aychada **"ishek"** so'zlari uchrab, o'g'uzcha negizli turkiy tillarda bu so'z deyarli ko'zga tashlanmay, uning o'rnida "bag'irsaq" so'zi qo'llaniladi.

"kögän" – buzoq va qo'zichoqlarning arqonlari hamda sog'iladigan otlarning sog'ishda bog'lanadigan arqonlari" [Кошғарий 1960, 1: 393; DLT 2005, 318]. O'zbek qipchoq shevalarida **"kögän"** – bir necha qo'y yoki echkini qatorasiga bog'lash uchun kalta-kalta chilvirlar birlashtirilib, ikki tomonga qoziqqa bog'langan uzun arqon" degan ma'nodadir [Жўпаев 1969, 138].

"küzük" – to'quv dastgohidagi ustki burmalarini pastki iplardan ajratib turuvchi tugunli iplar" [DLT 2005, 338]. Qashqadaryo viloyati Ko'kdala tumani Harduri qipchoq lahjasida **"küziv"** – gilam to'qish moslamasidagi ustki bo'g'inlarni quyi bo'g'inlardan ajratib

turuvchi tugunli iplar” degan ma’noni anglatadi. Chiroqchi tumanining ayrim qishloqlarida “**küzüv** – o’rmakka bog’lanadigan ip” demakdir [Нафасов 2011, 150].

“**man**: *man yashlig qoy*: To’rt yashar qo’y. Bu so’z qo’ydan boshqaga qo’llanmaydi” [Кошғарий 1963, 3: 172; DLT 2005, 340]. Xorazm viloyatidagi o’zbek qipchoqchasida “**mañ** – uch yashar qo’y (qo’chqor)” [ЎХШЛ 1971, 176]; Qashqadaryo viloyatida “**mañi** – yoshi besh yoshdan oshgan, panjidan keyingi yoshdagi (qo’y)” degan ma’noni anglatadi [Нафасов 2011, 175].

“**sandirış** – tortishuv, anglashmovchilik” [Кошғарий 1960, 1: 382; DLT 2005, 467]. Qashqadaryo viloyati Harduri qishlog’ida “**sandramoq** – tortishib, aljirab so’zlamog” ma’nosini bildiradi.

“**tüpi** – qor bo’roni” [Кошғарий 1963, 3: 235; DLT 2005, 605]. Harduri qishlog’i qipchoqchasida “**to’palan** – chang-to’zonli kuchli shamol” ma’nosida ham qo’llaniladi. O’zbek adabiy tili va shevalarida bu so’z “janjal” degan ma’nodadir. Onado’li turkchasida “**tipi** - bo’ron” degan ma’noni anglatadi.

“**yigi** – *yigi yigac*: yog’ochlari bir-biriga o’ralishib ketgan o’zaro bog’langan ko’p (zich shoxli daraxt) [Кошғарий 1963, 3: 31; DLT 2005, 695]. “**Jig** - hayvon suyaklarining bir-biriga tutashgan joyi”; qarindosh, qardosh” [Нафасов 2011, 102] so’zining negizi eski turkcha “yigi”ga borib taqalsa kerak. Qozoqchada bu so’z “**jiy**” (ko’p, zich) ko’rinishida uchraydi.

3. O’zbek tilining o’g’uz shevasi.

“Devonu lug’ati-t-turk”da o’g’uz shaharlari deb ko’rsatilgan va bugungi Qozog’istonning janubiy qismidagi Turkiston va Taroz (Jambul) shaharlari orasida o’rnashgan ko’plab qishloqlar turg’unlarining sezilarli bir bo’lagini o’zbeklar tashkil etadi. Mahmud Koshg’ariy “**Manqishlag** – o’g’uzlar o’lkasidagi yer oti”, “**Qorachuq** - Farob shahriga berilgan yer oti. Bu (yer) o’g’uz shaharlaridan biridir”, “**Qarnoq** – o’g’uz shahri”, “**Sabran** – o’g’uz shaharlaridan birining oti”, “**Sug’noq** – o’g’uz shahridir” diya o’g’uz turklarining bosh shaharlarini sanab o’tgan [DLT 2005, 340, 402, 407, 460, 507]. Qizig’i shundaki, ushbu shahar yoki qishloqlarda bugungi kunda o’zbeklar yashab, ularning ota-bobolari ancha eski chog’lardan beri bu yerlarda yashab kelishgan.

Yuqorida aytib o’tilganidek o’zbek adabiy tili turkiy tillarning qarluq lahjasiga kiradi. Uyg’urcha bilan bir tarmoqqa kiruvchi o’zbek tili bo’yicha shunday tushuncha keng yoyilgan bo’lsa-da, “o’zbek qipchoqchasi” va “qipchoq o’zbeklari” atamalaridan tashqari

“o'zbek o'g'uzchasi”, “o'g'uz o'zbeklari” kabi atamalar ham tez-tez uchrab turadi. Boshqa tomondan, o'zbek o'g'uzchasida so'zlashuvchilar ko'proq Xorazm viloyatida, Buxoroning ayrim tumanlarida va Janubiy Qozog'istonning bir necha shahar va qishloqlarida u yoki bu darajada saqlanib qolgan. Xo'sh, o'zbek tilidagi bunday lingvistik holatning negizida qanday omillar yotadi?

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy o'lkalari yashab, keyinchalik kunbotarga ko'chib o'tgan va Sirdaryoning o'rta qirg'og'ida yangi shakllanish bosqichini yashagan Sirdaryo o'g'uzlari bir necha etnik birliklarni o'zlariga qo'shib oladilar. O'zbeklarning tub negizini tashkil etuvchi G'arbiy Turkiston, ayniqsa Amudaryo – Sirdaryo oraliq'i va ularga qo'shni o'lkalarda yashab kelgan turkiy tilli aholi orasida ham o'g'uzlar ayri-ayrancha o'rin tuta boshlaydi. Buni bugungi kunda o'g'uzlar bilan bog'liq etnologik bilgilar, yozma manbalar, o'g'uzcha so'zlashuvchi o'zbeklar, shuningdek, O'zbekistondagi o'g'uzcha etnotoponimlari (yer nomlari) va etnonimlar (elat nomlari) ko'rsatib turibdi. Shu bilan birga, o'tmishda o'g'uz negizida kelib chiqqan toponim va kishi ismlari yetarlicha uchrab turadi [Абдуллаев 1961, 235-260]. Ayniqsa, salmog'i ancha bo'lgan Xorazm va unga tutash viloyatlarning turg'unlari orasida o'zbek tilining o'g'uzcha tarmog'i keng qo'llaniladi.

Shu o'rinda O'zbekistonda yashovchi o'g'uzcha so'zlashadigan boshqa turkiy xalqlar - turkmanlar, ahiska turklari va ozarbayjonlar o'zbek o'g'uzlaridan ayri etnik guruhlar ekanini aytib o'tish kerak. Bular sirasiga ko'pchiligi Samarqand shahrida yashovchi, o'zbeklargning b'ir tarmog'i bo'lmish “eroniylar”ni (ular aslida “Xuroson turklari”) tiliga to'xtalmadik. Shuningdek, “Turkman”, “Chandir” deb ataluvchi Samarqand shahri tegrasiidagi o'zbek va turkmanlarning [Маликов 2018, 75-76] tili bo'yicha izlanishlarni keyinga qoldirdik.

Xorazm vohasidagi o'g'uzlar

Xorazm viloyati o'zbek turklarining etnik shakllanishida muhim rol o'ynagan bo'lib, ko'rinib turibdiki, o'g'uzlar, keyinchalik qipchoqlar Xorazm orqali Amudaryo va Sirdaryo oraliqidagi yerlarga, ya'ni hozirgi O'zbekiston yerlariga doimiy ravishda ko'chib kelishgan. G'arbiy Turkiston, Mavarindon kabi. Islomgacha bo'lgan davrda Xorazm vohasi va unga yaqin cho'l va dashtlar o'g'uzlar yashaydigan hududlar deb atalgan. Xususan, eramizning 9-10-yillari. Orol ko'lining sharqiy, janubiy va g'arbiy hududlaridagi o'g'uz xalqining salmoqli qismi yozma manbalarda ko'proq olomon jamiyat sifatida ko'riladi.

Rus turkologi N. A. Baskakov eramizning XI – XII yuzyilliklarida o'g'uzlarning ko'p asrlar kesimida uchta yirik tarmoqqa bo'linib ko'chib o'tganligini, ularning bir bo'lagi Orol dengizi qirg'oqlarida yashab, bugungi turkman va Xorazm o'zbeklari hamda qoraqalpoqlarning etnik birikuvida ayrica o'rin egallaganiga urg'u beradi [Баскаков 1960, 115]. Shuningdek, 922-yilda Volga bo'yi bulg'orlari orasida bo'lgan Ibn Fadlan Xorazmdan o'tuvchi yo'llar bo'ylab o'tganda Ust-Yurt kengliklarida o'g'uzlar yashashini tilga olgan [Бартольд 1963, 559].

Xorazmda so'nggi asrlargacha bir necha urug' nomlari qishloq nomlariga aylana borgan. Rus etnografi G. P. Snesev XIX yuzyillik so'nggi o'nyilliklari – XX yuzyil boshlarida o'zbek urug'larining Xorazm vohasida tarqalish xaritasini tuzib, bu yerlarda yashovchi qipchoq o'zbeklari bilan bir qatorda *Bayat, Afshor, Kirlavut, Chovdur* kabi o'g'uz urug'larini ham ko'rsatib o'tgan [Снесев 1975, 79]. Yozma manbalardan anglashilishicha, o'g'uzlar o'rta asrlarda bu o'lkada ko'proq bo'lgan va o'z urug' nomlarini birmuncha yaxshi saqlab qolgan. Gurganchdan (Ko'hna Urganch / Turkmaniston) shimoli-g'arbda joylashgan va kunbotarda Xazarlar yerigacha cho'zilgan keng tekisliklarni o'z ichiga olgan yerlar X yuzyillikda "Xorazm cho'li" yoki "O'g'uz dashti" deb atalgan [Агаджанов 1969, 50-53]. "O'g'uz dash-ti" atamasi Kaspiy dengizining shimoliy-sharqiy qirg'oqlarida o'rin olgan Qizilqum cho'li, Markaziy Unguzorti, Janubi-Sharqiy Qoraqum va Orol dengizi qirg'oqlarini o'z ichiga olgan yerlarga qarata qo'llanilib, o'zbek o'g'uzchasi va turkmanchanning bosh negizini anglatgan.

Mana shu lahjaga saqlanib, "Devonu lug'ati-t-turk"da tilga olingan so'zlarga qisqacha o'rnaklar keltirib o'tamiz:

"aŋız – angiz; bug'doy va boshqa donlar o'rib olingach, yerda [sochilib] qolganlari (to'kilgan va cho'p qismi)" [Кошғарий 1960, 1: 120; DLT 2005, 145]. Xorazm o'g'uzlarida **"aŋız** – ekin olingandan keyin bo'sh qolgan yer. 2. Ekilmay qolgan yaroqli yer" demakdir [Абдуллаев 1961, 19].

"aran – otxona" [Кошғарий 1960, 1: 106; DLT 2005, 143]. Xorazm o'g'uzchasida **"aran** – molxona, otxona" degan ma'noni anglatadi [Абдуллаев 1961, 19].

"arçi – sumka, to'rva" [Кошғарий 1960, 1: 145; DLT 2005, 148]. Xorazm o'zbek o'g'uzlarida **"arja** – kichik sandiq" tarzida saqlanib qolgan [Абдуллаев 1961: 19].

"asiğ – foyda" [Кошғарий 1960, 1: 95; DLT 2005, 154]. Xorazm o'g'uzlarida **"a:siy** – foyda" [Абдуллаев 1961, 21]. Bu so'z Far-g'ona vodiysining ayrim qarluq shevalarida **"asiğ**" ko'rinishidadir.

O'zbek adabiy tilida "asqatmoq" fe'li ham mavjud bo'lib, u "foydali bo'lmoq, foyda bermoq" ma'nolarini bildiradi.

"**dādā** – dada, ota (o'g'uzcha)" [Кошғарий 1963, 3: 139] ham xuddi shu ma'noda o'zbek tilida "**dada**" va "**dādā**" (bobo) ko'rinishida Toshkent qarluq lahjasida keng qo'llaniladi [ЎХШЛ 1971, 339]. Qozoq, qoraqalpoq va qirg'iz tillarida uchramaydigan bu so'z turkmanlar tomonidan ko'p qo'llanilmaydigan qarindoshlik atamasi o'laroq bilinadi [Karahana 2015, 55].

"**içmāk** – qo'zi terisidan qilingan po'stin" [Кошғарий 1960, 1: 127; DLT 2005, 285]. Xorazm o'g'uzlarida "**içmāk** – ichdan kiyiladigan issiq kiyim" [ЎХШЛ 1971, 118].

"**ig** – kasallik" [Кошғарий 1960, 1: 82; DLT 2005, 286]. O'zbek tilining Xorazm va Buxoro (Qorako'l) o'g'uz shevalarida "**i:g** – dard, og'riq, to'lg'oq, bog'implardagi og'riq", Toshkent qarluq shevasida esa "**iqlanmoq** – kasallanmoq" ma'nosini bildiradi [ЎХШЛ 1971, 119].

"**geşür** – turp (o'g'uz)" [Кошғарий 1960, 1: 95; Кошғарий 1960, 1: 405; DLT 2005, I, 405; DLT 277]. Xorazm o'g'uz tilida "**gäs-hir** – sabzi" ma'nosini bildiradi [Абдуллаев 1961, 32].

"**qadiz** – daraxt po'stlog'i" [DLT 2005, 390]. Xorazm o'g'uzchasida "**qayiz** – daraxt po'stlog'i" ma'nosini bildiradi [ЎХШЛ 1971, 154].

"**seçä** – chumchuq (o'g'uzcha)" [Кошғарий 1963, 3: 238; DLT 2005, 480]. Xorazm o'g'uzchasida "**seçä** – chumchuq" degan ma'noni anglatadi [ЎХШЛ 1971, 81].

"**süçig** – har bir shirin narsa" [Кошғарий 1960, 1: 387; DLT 2005, 513]. Buxoro o'zbekcha o'g'uz tilida "**süyji / süji**", Xorazmda esa "**suji** – shirin, chuchuk" degan ma'noni anglatadi [ЎХШЛ 1971, 244]. O'zbek adabiy tilida "chuchuk" va shevalarida "**chüchchi** – achchiq emas, nordon emas; yoqimli (shirin)" degan ma'noda qo'llaniladi [ЎТИЛ 2006, 518].

"**süglin** – qirg'ovul. **süwlin** – talaffuzi ham bor" [Кошғарий 1960, 1: 415; DLT 2005, 513]. Xorazmda o'g'uz shevalarida "**sülgin, sulyin**", qipchoq o'zbek shevalarida "**süvmin**" deb yuritiladigan [Абдуллаев 1961, 82-83; ЎХШЛ 1971, 243] bu so'z o'zbek adabiy tilida va shevalarida "qirg'ovul" o'laroq qo'llanib, mo'g'ul tilidan o'zlashtirilgan deb qaraladi [Rybatzki 2013, 511-532].

"**susgaq** – suv va suv kabi narsalarni botirib oladigan asbob. Qarluq, qipchoq va butun ko'chmanchilar tilida shunday" [Кошғарий 1960, 1: 437; DLT 2005, 510]. Xorazm o'g'uz tilida "**susaq / su:saq** – cho'mich" ma'nosini bildiradi [ЎХШЛ 1971, 242].

"**tuqurqa / toqurqa** – may idishi yoki obdastaning jo'mra-

gi” [Кошғарий, 1963, 1: 451]. Xorazm o'g'uzlarida **“to'qitqa** – quvur (bog' kabi joylarda suv quvuri)”, Janubiy Qozog'istondagi Qoramurt qishlog'i o'zbekchasi (qarluq-o'g'uz aralash tarmog'i)da **“to'qitqa** – o'choq og'zi” degan ma'noni anglatadi [ЎХШЛ 1971, 259].

“yarpuz – bir xil xushbo'y o't” [Кошғарий 1963, 3: 46; DLT 2005, 668] so'zi Jizzax viloyatining Forish tumanidagi qarluq-o'g'uz aralash shevasida **“yārpuz”** (yalpiz) ko'rinishida saqlangan [ЎХШЛ 1971, 130]. O'zbek adabiy tilida va shevalarida bu so'z “yalpiz” deb ishlatiladi.

Mahmud Koshg'ariy Qarnoq, Qorachuq, Sug'noq, Sabron kabi shahar va qishloqlar turg'unlarini o'g'uzlar deb yozganini yuqorida keltirib o'tgan edik. Bugungi kunda ulardan bir qismi saqlanib qolgan bo'lib, yerli aholisi ko'proq o'zbekcha qarluq-o'g'uz lahjasida so'zlashadilar. Sirdaryoning o'rta qirg'oqlaridagi tarixiy o'lkalar o'laroq Choch (Toshkent) va Janubiy Qozog'istonning bir qismi (Sayram / Isfijob, Yasi / Turkiston) eski chog'larda yalpi madaniy o'rtam – muhitga ega bo'lib, bu yerda turli turkiy elatlar – qarluq, qipchoq, o'g'uzlarning aralashuvi so'ngida o'zbek tilining o'zgacha bir tarmog'i kelib chiqqan.

Bugungi Qozog'istondagi Turkiston shahrining shimolida Qarnoq qishlog'ida yashovchilar qarluqlar ta'sirida bo'lsa-da, o'g'uzcha til ko'rsatkichlarini saqlab qolganlar. Turkiston shahriga yaqin bo'lgan o'zbek qishloqlaridan biri Qorajiq deb ataladi va uning turg'unlari o'g'uzlar ta'siriga tushgan qarluq-qipchoq lahjasida so'zlashadilar [Мухаммаджонов 1983, 10, 12]. Ular “Devon”da o'g'uz deb tilga olinsa-da bugungi turkiy tillarda ko'p uchramaydigan so'zlarni bugungacha qo'llab keladilar. O'rnak uchun, Koshg'ariy tilga olgan **“yarlıg** – yo'qsul, bechora” so'zi [Кошғарий 1963, 3: 49; DLT 2005, 667], Qarnoq, Iqon kabi aholisi eski chog'lardan beri o'troq, ekin-tikinchi o'zbeklar **“yarli** – bechora, baxtsiz” ko'rinishida ishlatiladi [ЎХШЛ 1971, 127].

“Devon”da uchraydigan o'g'uzcha so'zlarni o'g'uz bo'lmagan turkiy tillar bilan solishtirib o'rganar ekan, turkiyalik tilchi G. Gulsevin o'zbek tilidagi o'g'uzcha so'zlarga ham to'xtaladi. Ushbu izlanuvchining bu to'g'rida birmuncha chuqur bilgilar berib o'tganiga urg'u bersak-da, uning o'zbek tilidagi ayrim o'g'uzcha so'zlar bor yoki yo'qligi borasida birmuncha yanglishuvlarga yo'l qo'yganini aytib o'tisihmiz kerak bo'ladi. O'rnak keltiradigan bo'lsak, u “Devon”da o'g'uzcha deb eslatilgan **anla-** “tushunmoq” fe'lini o'zbek tilida uchramaydi, deb yozganiga ko'zimiz tushadi [Gülsevin 2010, 63]. Biroq bu so'zning O'rta Osiyo turkiy tillari orasida eng ko'p o'zbek

tilida qo'llanishi anglashiladi. Shunga o'xshab, G. Gulsevin o'zbek tilida **"mengza-** "o'xshamoq", **"kizla** – "yashirmoq" kabi fe'llari uchramasligiga urg'u bergan [Gulsevin 2010, 67, 69]. O'rta Osiyoda turkiy tillarida, ayniqsa, qozoq va qirg'izchada deyarli uchramaydigan bu so'zlar o'zbek adabiy tili va lahjalarida bugungi kunda ham ishlatiladi. Bundan tashqari, u o'zbek tilida ko'ra olmagan ko'plab o'g'uzcha so'zlar o'zbek shevalarida keng qo'llanadi: **el**, **elig** "el, qo'l", **yoğurt** (o'zbek shevalarida **"joğrat / jurg'at"**) va boshqalar [Абдуллаев 1969, 23; ЎХШЛ 1971, 107].

To'xtam

Mahmud Koshg'ariyning bundan deyarli ming yil oldin yozilgan "Devonu lug'ati-t-turk"da asarida uchraydigan turkiy so'zlarning bugungi turkiy tillarda saqlanish darajasi bilan o'zbek adabiy tili va lahjalari negizida qisqacha tanishib chiqish shuni ko'rsatdiki, bu borada o'zbek tilining ayricha o'rni bor. O'zbek tili "Devon"dagi so'zlar eng ko'p saqlanib qolgan tillardan biri bo'lishining negizida ko'plab omillar yotib, ulardan biri tilimizning eng eski yozma turkiy tillardan biri bo'lmish "Xoqoniya turkchasi", ya'ni Qoraxoniylar chog'idagi adabiy turkchaning izdoshi ekanidir. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, sun'iy bir atama bo'lgan "qarluq" (aslida "eski uyg'ur") lahjasi ana shu "Xoqoniya turkchasi"ning keyingi tarmog'i bo'lgan o'zbek adabiy tilining negizini qaladi. Shu bilan birga, bugungi o'zbek tili boshqa ko'plab turkiy tillardan farqli o'laroq, eski turkchaning yirik tarmoqlari – qipchoq va o'g'uzchani ham o'z ichiga olishi tilimizda tub turkiy so'zlarning birmuncha ko'proq saqlanib qolishi uchun yana bir omil bo'ldi. Yana boshqa bir omil esa o'zbek tilining uzluksiz yozma til bo'lib kelishi bu tildagi ko'plab so'zlarning saqlanishiga olib keldi.

"Devon"da uchraydigan so'zlarning O'zbekiston bo'ylab tarqalish geografiyasiga ko'z qirimizni tashlaydigan bo'lsak, yuzlab turkiy urug'larning O'rxun (Mog'uliston), Janubiy Sibir, Oltoy, Sharqiy Turkiston va Yettisuv o'lkalaridan va Volga – Ural bo'ylaridan G'arbiy Turkistonga, ya'ni Amudaryo – Sirdaryo oralig'iga uzluksiz ko'chishlar bo'lganini kuzatamiz. Bu kabi ko'chishlar o'zbek tilida o'z izini qoldirgan bo'lib, bunga "Devonu lug'ati-t-turk" singari yozma asarlarda o'rin olgan so'zlar orqali taniq – guvoh bo'lmoqdamiz. Ushbu kichik bitigimiz – maqolamizda "Devonu lug'ati-t-turk"dagi so'zlardan birozgina so'zlarni keltirib o'tdik, holbuki asarda tilimizda bugungacha saqlanib qolgan so'zlarning ko'lamini bir necha ming so'zni qamrab oladi.

Adabiyotlar

- Абдуллаев, Ф. 1961. *Ўзбек тилининг Хоразм шевалари*. Тошкент.
- Агаджанов, С.Г. 1969. *Очерк истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв.* Ашгабад: Илим.
- Бабаяров, Г., Кубатин А. 2014. “К вопросу о термине «92 узбекских племен» в контексте исторических связей тюркских народов”. *Global-Turk*, 2: 137-147.
- Бартольд, В.В. 1963. *Очерк истории Туркменского народа*. Сочинения, том II, часть I: 547-623. Москва: Восточная литература.
- Жўраев, Б. 1969. *Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари*. Тошкент: Фан.
- Иброҳимов, Б. 1967. *Ўзбек тилининг изоҳли Андижон шеваси*. Тошкент: Фан.
- Керейтов Р.Х. 2009. *Ногайцы*. Особенности этнической истории и бытовой культуры. Ставрополь: Сервисшкола.
- Киргизско-русский словарь*. 1985. Составитель К.К. Юдахин. Книга 1. А – К. Фрунзе.
- Кошғарий, Маҳмуд. 1960. *Туркий сўзлар девони* (Девону-луғот ит-турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 1- том. Тошкент: Фан.
- Кошғарий, Маҳмуд. 1963. *Туркий сўзлар девони* (Девону-луғот ит-турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 2- том. Тошкент: Фан.
- Кошғарий, Маҳмуд. 1963. *Туркий сўзлар девони* (Девону-луғот ит-турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3- том. Тошкент: Фан.
- Кошғарий, Маҳмуд. 2017. *Девону-луғати-т-турк* (Туркий сўзлар девони). Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
- ЭСТЯ 2000 – *Этимологический словарь тюркских языков*: Общeturкские и междутюркские основы на букву <Қ>. Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. Москва.
- Қораев, С. 2005. *Ўзбекистон вилоятлари топонимлари*. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
- Маликов, А.М. 2018. *Тюркские этнонимы и этнопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.)*. Ташкент: Muharrir nashriyoti.
- Муҳаммаджонов, Қ. 1983. *Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологияси*. Тошкент: Фан.
- Нафасов, Т. 2011. *Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати*. Тошкент: Муҳаррир.
- Тўйчибоев, Б., Қашқирли Қ. 2012. *Зоминнинг тил қомуси*. Тошкент: Akademnashr.
- ЎТИЛ 2006 – *Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. 5 жилдли, А – Д. А. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент.
- ЎТИЛ 2008 – *Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. 5 жилдли Шукрона – Ҳ. А. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент.
- ЎХШЛ 1971 – *Ўзбек халқ шевалари луғати*. Масъул муҳаррир Ш.Ш. Шоабдурахмонов. Тошкент: Фан.

- DLT 2005 – Kaşgarlı Mahmud. *Divānū Lugatī't-Türk*. Çeviri, Uyarlama, Düzenleme Seçkin Erdi, Serap Tugba Yurteser. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gülsevin, G. 2010. "Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım". *Turkish Studies*. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 5(1): 57-76.
- Eratala Sevdā Özen. 2019. "Terzilik Terimleri Bağlamında Divan-ü Lûgat-it-Türk'te Alet Adları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6 (3): 1769-1785.
- Karahan, A. 2015. "Dīvānū Luġātī't-Türk'e Göre Oğuzca". 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*. Editörler Tufan GÜNDÜZ Mikail CENGİZ. Ankara.
- Rybatzki, W. 2013. Some Mongolian words in Özbek (I). Beginning with a-, â-, e-, b-, p-, d-, t-. H. Şirin, B. Gül (eds). Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Setkaya Armağanı. *Türk Kültürünü Araştıra Enstitüsü Yayınları*, 511-532. Ankara.
- User, Ş. H. 2009. *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı. Konya: Kömen Yayınları.

On preservation of words from “Diwan Luyat at-Turk” in Uzbek dialects

Gaybullā Babayarov¹

Abstract

The article focuses on the level of preservation of several dozen words mentioned in Mahmud Kashgari's "Diwan Luyat at-Turk" (Dictionary of Turkic words) in the Uzbek language and dialects. The Uzbek language includes dialects such as Qarluq, Kipchak, and Oghuz, each of which has preserved the old Turkic words from "Diwan" to one degree or another. One of the unique aspects of the Uzbek language is that it has three main dialects, that these branches have been continuously mixed for many ears, and on the other hand, that it has had a written literary language for almost a thousand ears, the ancient words of our language motivated to preserve it somewhat better. Also, the fact that all three networks are somewhat far

¹ Gaybullā B. Babayarov – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, National Archaeological Center of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. E-mail: gaybullah@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3405-4325

For citation: Babayarov, G. B. 2022. "On preservation of words from "Diwan Luyat at-Turk" in Uzbek dialects". *Golden scripts* 2: 90–111.

from their old core has led to the preservation of their old differences. Uzbek language is one of the languages with the most preserved words from "Divan" and there are many other factors, one of them is one of the oldest written Turkic languages of our language, "Haqaniya Turkic", i.e. he is a follower of literary Turkic during the Karakhanids.

Key words: *Uzbek, Turkic languages, Old Turkic, Qarluq, Kipchak, Oghuz, Khorezm, Amudarya, Syrdarya.*

References

- Abdullaev, F. 1961. *O'zbek tilining Xorazm shevalari*. Toshkent.
- Agadjanov, S.G. 1969. *Ocherk istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.* Ashgabad: Илим.
- Babayarov, G., Kubatin A. 2014. "K voprosu o termine «92 uzbekskix plemen» v kontekste istoricheskix svyazey tyurkskix narodov". *Global-Turk*, 2: 137-147.
- Bartold, V.V. 1963. *Ocherk istorii Turkmenskogo naroda*. Sochineniya, tom II, chast I: 547-623. Moskva: Vostochnaya literatura.
- Jo'raev, B. 1969. *Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari*. Toshkent: Fan.
- Ibrohimov, B. 1967. *O'zbek tilining izohli Andijon shevasi*. Toshkent: Fan.
- Kereytov R.X. 2009. *Nogaysy. Osobennosti etnicheskoy istorii i bytovoy kultury*. Stavropol: Servisshkola.
- Kirgizsko-russkiy slovar*. 1985. Sostavitel K.K. Yudaxin. Kniga 1. A – K. Frunze.
- Koshg'ariy, Mahmud. 1960. *Turkiy so'zlar devoni (Devonu-lug'ot it-turk)*. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 1- tom. Toshkent: Fan.
- Koshg'ariy, Mahmud. 1963. *Turkiy so'zlar devoni (Devonu-lug'ot it-turk)*. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 2- tom. Toshkent: Fan.
- Koshg'ariy, Mahmud. 1963. *Turkiy so'zlar devoni (Devonu-lug'ot it-turk)*. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 3- tom. Toshkent: Fan.
- Koshg'ariy, Mahmud. 2017. *Devonu-lug'ati-t-turk (Turkiy so'zlar devoni)*. Nashrga tayyorlovchi Q. Sodiqov. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- ESTYa 2000 – *Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazykov*: Общетырские и межтырские основы на букву 'Q'. Avt. sl. statey L. S. Levitskaya, A. V. Dybo, V. I. Rassadin. Moskva.
- Qoraev, S. 2005. *O'zbekiston viloyatlari toponimlari*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
- Malikov, A.M. 2018. *Tyurkskie etnonimy i etnotoponimy doliny Zerafshana (XVIII – nachalo XX v.)*. Tashkent: Muharrir nashriyoti.
- Muhammadjonov, Q. 1983. *Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi*. Toshkent: Fan.
- Nafasov, T. 2011. *Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari lug'ati*. Toshkent: Muharrir.

- To'ychiboev, B., Qashqirli Q. 2012. *Zominning til qomusi*. Toshkent: Akademnashr.
- O'TIL 2006 – *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 5 jildli, A – D. A. Madvaliev tahriri ostida. Toshkent.
- O'TIL 2008 – *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 5 jildli Shukrona – H. A. Madvaliev tahriri ostida. Toshkent.
- O'XShL 1971 – *O'zbek xalq shevalari lug'ati*. Mas'ul muharrir Sh.Sh. Shoabdurahmonov. Toshkent: Fan.
- DLT 2005 – Kaşgarlı Mahmud. *Divānū Lugati't-Türk*. Çeviri, Uyarlama, Düzenleme Seçkin Erdi, Serap Tugba Yurteser. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gülsevin, G. 2010. "Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım". *Turkish Studies*. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 5(1): 57-76.
- Eratala Sevdā Özen. 2019. "Terzilik Terimleri Bağlamında Divan-ü Lûgat-it-Türk'te Alet Adları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6 (3): 1769-1785.
- Karahan, A. 2015. "Dīvānū Lugāti't-Türk'e Göre Oğuzca". 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*. Editörler Tufan Gündüz Mikail Cengiz. Ankara.
- Rybatzki, W. 2013. Some Mongolian words in Özbek (I). Beginning with a-, â-, e-, b-, p-, d-, t-. H. Şirin, B. Gül (eds). Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Setkaya Armağanı. *Türk Kültürünü Araştıra Enstitüsü Yayınları*, 511-532. Ankara.
- User, Ş. H. 2009. *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı. Konya: Kömen Yayınları.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

“Oltin bitiglar – Golden Scripts” jurnali – Sharq adabiyoti va madaniyati, ijtimoiy-ma’naviy hayoti, tilshunoslik va aniq fanlar, dinshunoslik va ilohiyotshunoslikka oid ahamiyatli qo’lyozma manbalar, xalq og’zaki ijodi namunalariga bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlar xulosalarini chop etishga mo’ljallangan.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo’lyozmalar yil davomida o’zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, turkiy tillarda topshirilishi mumkin. Agar muallif o’z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr etmoqchi bo’lsa, unda qo’lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etishi kerak.

Qo’lyozmalar MS Word (.doc) formatida (oltinbitiglar@gmail.com) elektron pochta yuborilishi kerak. Iqtiboslar va izohlar bo’yicha MS Word menejerini qo’llash lozim.

Barcha qo’lyozmalar muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma’lumot bilan yuboriladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig’i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o’ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo’lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantirilishi lozim.

Maqola matni 3 000–5 000 so’zdan iborat bo’lishi kerak.

100–150 so’zdan iborat o’zbek va ingliz tillaridagi abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so’zdan kam bo’lmagan kalit so’zlar (o’zbek va ingliz tillarida). Abstrakt maqolaning maqsadi, metodologiyasi va natijalarini qisqacha ifodalashi kerak.

Adabiyotlar ro’yxati 5 sahifadan oshmasligi lozim.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo’lishi mumkin) 1500 so’zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so’ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo’limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to’q bo’yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o’zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tillarda yozilgan bo’lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola sarlavhasidan keyin sahifaning o’ng chetida muallifning ism-familiyasi yozilib, oxiriga yulduzcha (*) ishorasi

qo'yiladi va sahifa pastida muallif haqida quyidagi qisqa ma'lumotlar beriladi: F.I.O., ilmiy daraja va unvon; ish joyi; e-pochta va ORCID ID (raqami).

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.

Maqola bo'limlari sarlavhasi – *yotiq*, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki" shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasida qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satrboshidan, boshqa barcha qatorlari abzasdan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

6.1. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

Matnda qo'lyozma (toshbosma)ga havola berish:

[Xondamir, Makorim, 17^a]

7.2. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Sirojiddinov 2011(a), 99]

**Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiya
berish tartibi:**

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar:
Nashriyot nomi.

Vohidov, Rahim va Husniddin Eshonqulov. 2006. *O'zbek mumtoz
adabiyoti tarixi*. Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va Eshonqulov 2006, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq muallifi bo'lsa, bibliografiya barcha mualliflarning ismi to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda, birinchi muallifning ismi yozilib, davomida *va boshqalar* deb ko'rsatiladi:

[Familiya va boshqalar nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

**Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiya berish
tartibi:**

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*,
Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi
raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Navoiy ijodida Ya'juj-Ma'juj obrazi." *Alisher
Navoiy va XXI asr*, Shuhrat Sirojiddinov muharrirligida, 130 –
133. Toshkent: Mashhur-press.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 131]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiya foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL.
Foydalanilgan sana.

Adizova, Iqboloy. 2020. *Thinker poetess of the East*. Germany:
Lambert Academic Publishing. <https://www.lap-publishing.com/>. 12.07.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Adizova 2020, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar:
Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek
matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti.
<http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 1987, 19-hujjat]

7.3. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni:
maqola sahifalari.

Alimuhamedov, Rixsitilla. 2018. "Qadimgi turk-moniylar adabiyoti."
Oltin bitiglar 1: 65 – 76.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Alimuhamedov 2018, 70]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Saddi Iskandariy" dostonidagi adabiy ta'sir va o'ziga xoslik masalasi xususida." *O'zbekistonda xorijiy tillar* 3: 229 – 235. doi: 10.36078/1596780050.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 231]

7.4. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro'yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo'yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo'lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko'rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr

sanasi.

Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. "Jomiy "Xamsa" yozganmi?." *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Sobirov, Ergash va Akmal Kenjayev. 2010. "Milliy qadriyat va globalashuv". *New York Times*, 27.02. <http://www.nytimes.com/28/us/28health.html>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sobirov va Kenjayev 2010, 17]

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro'yxati ikki qismdan iborat bo'lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini "*The Chicago Manual of Style, 16th Edition*" qo'llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko'rib olishingiz mumkin.

IZOHLAR

Ushbu son “Oltin bitiglar” tahririyatida sahifalandi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi 103-uy.
e-mail: goldenscripts@gmail.com
Tel.: +99894 697-97-04

Bosishga 30. 06. 2022-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/.
nashriyot bosma tabog'i: 8

Jurnal 2017-yil 26 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot
agentligi tomonidan № 0940 raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc)
dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi lozim bo'lgan
ro'yxatga kiritilgan.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi.

“Mashhur-Press” bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №0440 Adadi 300 dona.
Bosmaxona manzili:100129 Toshkent, Markaz 15, 1-uy. Tel.: +99890 900 75 77,
+99894 659 94 62